

Ferenczi Ilona

A Tornai graduál (1611-1613).

Egy nemrég előkerült kolligátum „ceremoniális” részének antifonái

„Manapság alig remélhető, hogy egy ismeretlen régi kézirat vagy egy lappangó régi nyomtatvány felbukkan ...” – néhány évvel ezelőtt így kezdtem leírásomat az Ajaki graduálról,¹ melyet csak 1990 óta őriznek az Országos Széchényi Könyvtárban.² Úgy tűnik azonban, ma sem célszerű lemondani arról, hogy még mindig előkerülhetnek eddig számon nem tartott források. Amikor ugyanis az „orosz fogságból”, a Nyizsnij Novgorodból visszaszállított két graduált, a Csáti és a Patay graduált 2008 őszén a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben tanulmányozni akartam, meglepetésemre a már restaurált Csáti graduálon kívül egy graduált is tartalmazó kolligátumot tettem elém, mely 2007 augusztusában került a Könyvtár tulajdonába. Mivel Stoll Béla bibliográfiájának sem a *kimaradt tételeket* felsorakoztató jegyzékében,³ sem magában a bibliográfiában nem szerepel, így most egy ismeretlen kéziratgyűjteményről, benne egy új graduálról számolhatunk be.⁴ Ennek ellenére a kolligátumról mégsem állítható, hogy az ismeretlenségből került volna elő. Az adományozó, Patay Pál 2007. augusztus 25-én készült feljegyzése szerint a *könyvet* nagyanyja tornyosnémeti lakásán egy faliszekrényben tartotta: „Amikor az 1920-as években a villanyt bevezették a házba, a szerelők, nem tudva a faliszekrényről, a mögötte lévő falat megfúrva, belefúrtak a faliszekrénybe és elég súlyosan megsértették a könyvet.”⁵ Ezt követően mutatta meg ezt a Széchényi Könyvtár igazgatójának, Fitz Józsefnek, aki a mellékelt véleményt küldte meg. Nagyanyámtól az atyám, Patay Tibor, tőle meg magam örököltem meg.”⁶ A kolligátumról tehát már 1937-ben jelentés készült a Széchényi Könyvtárban, mivel azonban nem került a Könyvtár állományába, sem az irodalom-, sem a liturgia-, sem a zenetörténészek nem szerezhettek róla tudomást. A Széchényi Könyvtár jelentése szerint a rongált hártabörkötésű kézirat 296 számozatlan levelet tartalmaz, mérete 38x18 cm, több kéz írása és ezek helyesírása eltérő. Továbbá kiemeli a protestáns zsolnárszövegeket, a bibliai tárgyú verses históriákat, szerzői közül a helyi érdekeltségű Batizi Andrást. Valószínűnek tartja, hogy a „ceremoniális könyv”-rész katolikus származású, bár a kolligátum protestáns eredetét nem vonja kétségbe.

¹ Ferenczi Ilona, „Das Gradual von Ajak. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”, *Studia Musicologica* 45 (2004), 303.

² Jelzete Fol. Hung. 3752.

³ V.ö. *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Összeállította Stoll Béla, Budapest 2002, 13–20.

⁴ Ezen a helyen fejezem ki köszönetemet a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatójának, Dr. Dienes Dénesnek és munkatársainak, hogy a kéziratok gyűjteményét tanulmányozhattam. Külön köszönöm, hogy a digitális másolatokat rendelkezésemre bocsátották és a faksimile oldalak közlését engedélyezték.

⁵ A fűrés nyomát ld. a 3. faksimilén.

⁶ Hogy hogyan került a kolligátum a nagymama, özv. Horváth Mihályné, Gencsy Margit tulajdonába, nem lehet tudni. A feljegyzésből úgy tűnik, hogy a Széchényi Könyvtárba a nagymama vitte a könyvet, a könyvtár szakvéleményét tartalmazó 1937. április 23-án készült jelentés viszont „Méltóságos báji Patay Tibor dr. Úrnak, ny. főispán, felsőházi tag, földbirtokos”-hoz volt címezve Budapesten, 1937. június 8-i keltezéssel. A feljegyzés és a véleményt tartalmazó levél a kolligátum elejére van behelyezve.

Az azóta eltelt évtizedek kutatásai nyilvánvalóvá tették, hogy az effajta „ceremoniális” könyvek semmiképpen nem a korabeli katolikus gyakorlatot tükrözik.⁷ Mai tudásunk szerint a kéziratos gyűjtemény mindegyik fejezetéről – természetesen beleértve a liturgikus részt is, – biztosan állítható, hogy protestáns használatra készült. A kolligátum jelenlegi ceruzás foliálását magam végeztem el, eszerint összesen 309 levelet tartalmaz.⁸ Amint az a nyitott könyvet ábrázoló harmadik fakszimilén is látható, a kolligátum több helyen megsérült és megcsonkult, emiatt az egyes részek, elsősorban a ceremoniális könyv eredeti terjedelmét nem lehet pontosan megállapítani.⁹ A tartalom és az írásmód szerint¹⁰ a kolligátum a következő részekből áll:

I. rész, f 1: verses zsoltárok – XVII. század eleje

II. rész, f 35: ceremoniális könyv = graduál – 1611–1613

III. rész, f 201: vegyes (lamentációk, Gloria laus, Kyrie puerorum, genfi zsoltárok, 3 latin nyelvű himnusz, énekek) – XVII. század 2. fele, későbbi betoldások

IV. rész, f 221: passionale (Máté passió, lamentáció) – XVII. század 2. fele

V. rész, f 248: énekek – XVII. század 2. fele

VI. rész, f 300: énekek – XVIII. század vége, XIX. század eleje

Mindenekelőtt a gyűjtemény ceremoniális könyvével, a graduállal kezdtünk foglalkozni, mely a kolligátum legterjedelmesebb része, s melynek eredeti felirata:

Incipit liber Caeremoniarum, in quo Hymni, antiphonae, psalmi, responsoria, simul cum versibus secundum veterem ritum et observationem Ecclesiae apud Christianos fideliter observatae continentur.

A címet követő keltezés a leírás kezdetére utal: Anno domini 1611: die 19. novembris. Különös módon a címoldalon, közvetlenül a felirat után olvashatjuk az énekléshez szükséges három „követelményt”, melyeket a Korintusiakhoz, a Kolossébeliekhez és az Efezusiakhoz írt levél alapján foglalt össze és jegyzett le *Stephanus Zendrey* a tornai iskolában.¹¹ A ceremoniális könyv utolsó oldalán, a f 199v-n található bejegyzés szerint *Georgius Rimai* 1613. február 25-én fejezte be a munkát. Ezek szerint Szendrey István – valószínűleg a tornai iskola rektora – készítette a címoldalt, majd magát a ceremoniális könyvet, a graduált a kántor (?) Rimai György jegyezte le, feltételezhetően a két időpont között, vagyis tizenöt hónap alatt.¹²

A ceremoniális könyvet, vagyis a Tornai graduált tehát 1611 és 1613 között másolták le, s ezzel a Tornai graduál a Csáti graduál (1602) után időrendben a második kéziratos graduálunk. A Tornai graduál azokhoz a graduálkéziratokhoz tartozik, amelyek az egyházi esztendő beosztása szerint műfaj-sorozatokat tartalmaznak.¹³ A liturgikus műfajok az alábbiak szerint követik egymást:

⁷ Erről ld. Ferenczi Ilona, „Das Fragment aus Csíksomlyó als Reformationsdenkmal. Ungarische Präfationen und tropisierte *Ite missa est*-Sätze“, *Studia Musicologica* 44 (2003), 47–62.

⁸ A két számozás közötti különbséget az okozhatja, hogy az utolsó egységet vagy nem számozták 1937-ben vagy még nem tartozott a kolligátumhoz. – A kolligátum ezidáig még nem kapott jelzetet.

⁹ Néhány tétel csonka maradt vagy pedig a kezdete hiányzik, így az azonosítása is gondot okoz, emiatt a kolligátum teljes feldolgozása még várat magára.

¹⁰ Továbbá az egyes részek különböző vízjelei szerint is.

¹¹ Ld. I. fakszimilét, f 35. Torna helység 1881-ig az egykori Torna vármegye székhelye volt. Torna ma község Szlovákiában (Turňa nad Bodvou, korábban Turnianske Pohradie) a Kassai kerület Kassa-vidéki járásában.

¹² A kolligátumban még egy helységnév fordul elő az utolsó oldalon (f 309) kassai bejegyzéssel.

- 1) f 35: himnuszok (közben hitvallás)
- 2) f 100: vegyes műfajok (invitatorium, Litánia, sequentia, Te Deum)
- 3) f 117: antifonák
- 4) f 135: himnusz, Sanctus, rezponzóriumok, versiculusok, Benedicamus-tételek
- 5) f 152: zsoltárok (továbbá 3 canticum, Athanasius-féle hitvallás) prózában

Bár külön nincs jelölve, a Tornai graduál liturgikus tételei elsősorban a vespera szertartáshoz tartoznak, melyek közül legfontosabb a himnusz, a zsoltár és az antifona. A legtöbb graduálhoz hasonlóan a Tornai graduál zeneileg legszínesebb, legváltozatosabb liturgikus műfaja a zsoltárok keretverse, az antifona. Ezért a jelen dolgozat számára a graduálnak zeneileg egyetlen összefüggő, hiánytalanul fennmaradt részét, a nyolcvanhárom antifonából álló fejezetet dolgoztuk fel.¹⁴

A graduál antifona-sorozata az egyházi esztendő beosztását követi ádventtől pünkösdig, majd a Szentháromság ünnepe és az azt követő vasárnapok helyett *Quotidianae* feliratú csoport zárja le.¹⁵ Abba az egyszerűbb összeállítású graduáltípusba tartozik, melyben minden ünnepkörre található néhány antifona, Szentháromság ünnepe után viszont csak általános tartalmú, nem a vasárnap evangéliuma szerint. A böjti sorozat – a graduálok között majdnem kivételes módon – olyan antifonával kezdődik, amelyik frissen került be a protestáns graduálok repertoárjába¹⁶, utána pedig szinte mindegyik graduálban megjelenik, – hol böjti időszakban, hol az általános részben – még az öt unitárius graduálban is.¹⁷ A Korintusiakhoz írt páli levélrészleten alapuló *Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék* tétel, a Tornai graduálnak ez az egyetlen 5. tónusú antifonája, a graduálirodalomban ugyanolyan sajátosnak tekinthető, mint amilyen jellegzetes néhány XVII. századi protestáns graduál élén az *Új világosság jelenék* himnusz.¹⁸

A Tornai graduál magyar nyelvű antifonáiban többnyire a középkori antifonák fordításait találjuk, melyek között olykor eddig ismeretlen szövegvariánsok is előfordulnak.¹⁹ A szövegekhez társuló dallamok nem egyformán oszlanak el az egyes tónusok között. A középkori használathoz hasonlóan leggyakoribb az 1. és a 8. tónus (27+28 tétel), a további hat tónus összesen 28 (2 + 6 + 4 + 1 + 8 + 7) tétellel szerepel. Vannak olyan antifonák, amelyeket nem abban a tónusban jegyeztek le,

¹³ A magyar nyelvű graduáloról és graduál jellegű énekeskönyvekről, azok beosztásáról és tartalmáról ld. *Graduale Ráday saeculi XVII.* Közreadja és bevezeti Ferenczi Iona. Musicalia Danubiana 16, Budapest 1998, 5–41.

¹⁴ Ld. a 2. és 3. faksimile antifona tételeit.

¹⁵ A 83 antifona nyolc ünnepkör szerint felosztva: advent – 7, karácsony – 12, vízkereszt – 1, böjt – 16, húsvét – 11, mennybemenetel – 3, pünkösd – 4, általános – 29.

¹⁶ Vagyis Huszár Gálnál még nem szerepel.

¹⁷ Ez az 5. tónusú antifona azonban a források felében, kezdve a Csáti graduál két lejegyzésével, romlott alakkal szerepel: Csáti f 9v (romlott), f 49v (romlott); Batthyány p 180; Óvári p 80; Ráday p 198; Patai f 86 (romlott); Spáczai p 73; Kálmáncsai f 77; Eperjesi f 263v; Öreg graduál p 74, p 220, p 455; Kecskeméti p 47; Bélyei p 94 (romlott); Nagydobszai p 128 (csak szöveg); Simontornyai ant. f 2a; Csonka antifonálé f 4; Szabédi f 28v; Komjátszegi p 44; Unitárius p 46; Graduale sacrum p 68 – az Ajaki graduál (f [50v]) szövegvariánsa: *Ha angyaloknak és embereknek nyelveken szólnék*. A szintén nemrég előkerült Szabédi graduál „böjtre való első antifonáját” ld. Hoppál Péter, „A Szabédi Graduál (1632)”, *Magyar Zene* 44 (2006), 50.

¹⁸ Ezzel a himnusszal kezdődik a három testvérgraduál, valamint a Spáczay és a Csurgói graduál. A Tornai graduál elejét megcsonkították, ezért nem tudjuk melyik himnusszal indították a sorozatot, egyben a teljes graduált.

¹⁹ Ld. pl. f 133: *Az Istennek parancsolatjában gyönyörködik a hű keresztyén ember*; a többi forrásból: *Az ő parancsolatában vagy az ő akarata vagy Az ő parancsolatában vagy minden akarata* – Huszár Gál 1574 f 338v; Kálmáncsai graduál f 89.

mint ahogyan a középkorból fennmaradtak.²⁰ A szívesen alkalmazott dallamok gyakran egy új, többnyire általános szöveggel is megjelennek.²¹

A XVI-XVII. századi magyar nyelvű antifonáknak az összkiadásra előkészített gyűjteményében elfoglalt helyük szerint a Tornai graduál antifona tételei egy nagy és négy kisebb csoportba sorolhatók: 1) általánosan ismert; 2) öt-hat XVII. századi forrásból fennmaradt; 3) egy-két graduálkézirattal és az Öreg graduállal kisebb csoportot alkot; 4) a Tornai graduálon kívül csak egy-egy XVII. századi kéziratot graduálból vagy a két évtizeddel később nyomtatott Öreg graduálból ismerjük; 5) egyedi tételek. A Tornai antifonák jelentős része, 64 antifona a többi XVII. századi kéziratot graduálban és a nyomtatott Öreg graduálban is megtalálható. Ezek közül 32 ünnepi és általános antifonát már Huszár Gál is kinyomtatott,²² melyek a XVII. században is használatban maradtak, s melyek legalább nyolc-tíz, olykor tizenöt kéziratban is lejegyzésre kerültek. A többi antifona, mindössze 19 tétel alkotja a négy kis csoportot. Az az öt antifona, amely éppen csak öt-hat XVII. századi graduálból ismert,²³ a Tornai graduált a Spáczay, az Ajaki, a Kálmáncsai és az Eperjesi graduállal rokonítja. Ezt a kapcsolatot tovább erősíti a két-három forrásban fellelhető antifonák csoportja.²⁴ Említésre méltó az a négy antifona, amely a Tornai graduálon kívül csak az Öreg graduálban található²⁵, valamint az *Emeld fel, Jeruzsálem, szemeidet* ádventi tétel, mely ezzel a szöveggel a Tornain kívül csak az Ajaki graduálban fordul elő, a Spáczay és az Öreg graduálban pedig *Nyisd fel, Jeruzsálem, szemeidet*, illetve *Emeld fel, keresztyén ember, a te szemeidet* szövegvariánsokkal.²⁶ Természetesen az utolsó kis csoport, a két egyedi tétel²⁷, valamint a többi tétel szöveg- és zenei variánsai határozzák meg a Tornai graduál önálló helyét a graduálirodalomban.

Az összeállítás tekintetében a Tornai graduál a nem sokkal fiatalabb és ugyancsak szerényebb tartalmú Batthyány-Óvári-Ráday testvérgraduálokhoz hasonlítható. A Ráday graduálban 62 antifonát jegyeztek le, ebből 51 megtalálható a Tornai graduálban is, a Batthyány graduálban pedig további 10 olyan együttes tétel, ami a Ráday graduálból kimaradt.²⁸ Mivel az említett graduálokban sok közös szövegű tétel

²⁰ Téged egynek állatban – 1.t., *Te unum in substantia* – 2.t.; Szolgáljatok az Úrnak félelemben – 1.t., *Servite Domino in timore* – 7.t.

²¹ Effajta párhuzamok: *Tudjátok, mert íme közel vagyok – Higgyetek, mert ím eljött a Jézus Krisztus*: f 117v – f 119v; *A te híveidnek szerelme, Úristen – Áldott Úristen, segíts meg minket*: f 123 – f 122v; *Ülj nékem jobb kezem felől – Egyhatalmú légy énvelem – Énekeljünk, keresztyének*: mindhárom f 132.

²² Huszár Gál 1574-ben, részben 1560/61-ben is kinyomtatta. V.ö. *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560–1561*, Borsá Gedeon tanulmányával. Bibliotheca Hungarica Antiqua 12, Budapest 1983; *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok, Komjátí, Hubert Gabriella tanulmányával*. Bibliotheca Hungarica Antiqua 13, Budapest 1986.

²³ Ezek az antifonák az Öreg graduálban is megjelentek.

²⁴ Ezek között már nem találunk párhuzamot a Kálmáncsai graduállal.

²⁵ *Vala pedig az ő tekintete, Az Úristen oltalmazta a régi keresztyéneket, Áldott légyen a mi Urunk és Istenünk*, valamint a himnuszról kialakított antifona protestáns kontrafaktum változata: *Mennynek, földnek nemes teremője* – Öreg graduál p 469, p 217, p 451, p 207; az utolsó antifona szöveggel megvan a Nagydobszai és a Patay graduálban is (Patayban a vége kottával). A Tornai graduál *Mennynek, földnek nemes teremője* antifonáját ld. a 3. fakszimilén.

²⁶ Ajaki f [60v]; Spáczay p 287; Öreg graduál p 444.

²⁷ Az egyik a 133v-n lejegyzett utolsó antifona: *Kegyelmes Atya Úristen, te vagy mi Atyánk és teremő Istenünk, tebenned vagyok bizodalomunk, légy azért nekünk egy oltalmunk*, melynek dallamát csak egy 3. tónusú mintadallam (Nagy dicséretes dicsőséget énekeljünk – *Gloria laudis resonet*) alapján tudtuk rekonstruálni. A másik, *Az Istennek parancsolatjában gyönyörködik* antifona fordításában eltér a többitől, de középkori gyökerekkel rendelkezik, v.ö. a 19. lábjegyzettel.

²⁸ Sok szempontból kézenfekvő lenne, hogy a Tornai graduált az első fennmaradt kéziratot graduállal, a Csáti graduállal vessük egybe. Mivel azonban a Csáti graduálból több lapot eltávolítottak és ez elsősorban az antifonákat érinti, az összehasonlítás nem vezethet reális eredményhez.

fordul elő, arra gyanakodhatnánk, hogy mindannyian közös forrásból merítettek. Ennek ellenére az a pontosabban meg nem határozható kötődés a Huszár Gál énekeskönyvekhez, ami a testvérgraduálokban a tizenhat közös hibás tétellel kimutatható, nem figyelhető meg a Tornai graduálban.²⁹

Az antifonák után, körülbelül a tételek egynegyedénél bejegyezték annak a zsoltárnak a kezdősorát, melyet az antifonát követően kell recitálni – egy alkalommal magyarul, a többi mind latin nyelvű. Általában azokra a zsoltárokra utalnak, amelyek a graduál végén le vannak jegyezve. A zsoltárok vagy a protestáns vagy a Vulgata szerinti számozást követik, a latin címek azonban gyakran eltérnek a Vulgata szövegezésétől.³⁰ Az antifonák után olykor bejegyezték az antifona tónusát, ez a meghatározás azonban több esetben nem felel meg a valóságnak.³¹ A zsoltárszövegeknél és a canticumoknál³² némelykor neumákkal jelölték a hajlításokat, hogy ezzel az éneklést segítsék és a tónust egyértelművé tegyék.³³

A prózai zsoltárok éneklése az antifonák után megadott differencia szerint történt, a Tornai graduálban azonban csak néhány antifona után írták be és akkor sem pontosan. Úgy tűnik, a lejegyző nem volt tisztában a differencia használatával. Pl. *A te magzatoból tesztek* antifonát követően a – virtuális kulcs szerint értelmezett³⁴ – *cc / c h / c h g* differencia alá helyezte *Az Úrnak irgalmát* 89. zsoltár kezdősorát. E kezdősornak megfelelően osztotta fel a differenciát is 1+2+3 szótagra és tagolta szóelválasztó vonalakkal, holott a differencia hangjaira nem a zsoltárvers első, hanem a második félversét kell énekelni. – Mintha a lejegyzés nem lenne kapcsolatban az élő gyakorlattal.

Az alábbiakban a tornai antifonákat az egyházi esztendő ünnepei, vagyis a leírás rendje szerint a középkori előzménnyel együtt Hesbert (H) és/vagy a Monumenta Monodica sorozat antifona-kötete (MMMAe) alapján adjuk meg³⁵. Mivel a négyjegyű MMMAe-számok első tagja a tónust jelzi, ezért a középkori antifonákkal való hangnemi egyezés vagy az azoktól eltérés rögtön szembetűnik. Ha az antifona sem Hesbertnél, sem a MMMAe-ben nem fordul elő, a felhasznált bibliai helyet jelöljük meg.³⁶

Ádvent

f 117 Régen elmúlt időkben megértettük – 1.t.

Ab antiquis nos audivimus – H 1198

A diebus antiquis – MMMAe 1379

f 117v Az Úr úgy jó ki, mint óriás – 3.t.

Dominus sicut fortis egredietur – Ézsaiás 42,13

A te magzatodból tesztek – 8.t.

De fructu ventris tui – H 2106; MMMAe 8118

Tudjátok, mert íme közel vagyok – 8.t.

Scitote quia prope est – H 4834; MMMAe 8086

²⁹ V.ö. *Graduale Ráday*, i. m. 32.

³⁰ Ezidáig még nem tudtuk megvizsgálni, vajon a latin nyelvű zürichi Bibliát (1543) a magyar nyelvű graduálok összeállításánál felhasználták-e.

³¹ Pl. *Mint egy vőlegény, Higgyetek, mert ím eljött, Krisztus Urunk Jézus, Husvét napján hajnalban indulván* – mind a négy antifona 8. tónusú, de az első kettőt a lejegyző a 7., utóbbi kettőt a 3., illetve a 4. tónushoz sorolja.

³² Kétszer a *Magnificat* egyszer a *Nunc dimittis* canticumra történik utalás.

³³ Ld. Tornai graduál f 181v vagy f 195; a *Magnificat* neumái valószínűleg az 1. tónus szerint.

³⁴ Erről és a graduál zenei helyesírásáról ld. a dolgozat végén.

³⁵ H = *Corpus Antiphonarium Officii* Vol. III. *Invitatoria et antiphonae*, Editum a Renato-Joanne Hesbert, Roma 1968; MMMAe = *Antiphonen*. Herausgegeben von László Dobszay und Janka Szendrei, Band 1-3. Monumenta Monodica Medii Aevi V/1-3. Bärenreiter, Kassel [etc.], 1999.

³⁶ A szöveget mai helyesírás szerint adjuk vissza.

- f 118 Emeld fel, Jeruzsálem, szemeidet – 1.t.
Leva, Jerusalem, oculos – H 3606; MMMAe 1244
- Énelőttem nem volt Isten – 1.t.
Ante me non est formatus Deus – H 1436; MMMAe 1239
- A Krisztus születése meghirdettetik – 1.t.
Nativitas Christi annuntiatur – V.ö.: Lukács 2, 21
- Karácsony
- f 118v E napon Krisztus születék – 6.t.
Hodie Christus natus est – H 3093; MMMAe 6111
- Szóla énnekem az én szent Atyám – 2.t.
Dominus dixit ad me - H 2406; MMMAe 8189
- f 119 Jöjj el, Úristen, minket megsegíteni – 4.t.
 V.ö.: *Veni, Domine, et noli tardare* – H 5320; MMMAe 4096
- Teveled vagyok én, Atya Isten – 1.t.
Tecum principium in die virtutis tuae – H 5127; MMMAe 1203
- Mint egy vőlegény, az Úristen származék – 8.t.
Tamquam sponsus, Dominus procedens – H 5101; MMMAe 8021
- f 119v Válságot küld az Úristen – 7.t.
Redemptionem misit Dominus – H 4587; MMMAe 7244
- Megváltót küld az Úristen – 7.t.
Redemptionem misit Dominus – H 4587; MMMAe 7244
- Higgyetek, mert ím eljött a Jézus Krisztus – 8.t.
 V.ö.: *Scitote quia prope est regnum Dei* – H 4834; MMMAe 8086
- f 120 Ímé, eljött az Atya Istennek Fia – 4.t.
 V.ö.: *Ecce veniet Dominus terrae* – MMMAe 4023
- Békességnek ura e világra adaték – 8.t.
 V.ö.: *Rex pacificus magnificatus est* – H 4657; MMMAe 8355
- Tégedet az Atya Isten, Úr Jézus Krisztus – 1.t.
 V.ö.: *Tecum principium in die virtutis tuae* – H 5127; MMMAe 1203
- f 120v Az Atya Isten e világra bocsáta – 1.t.
 V.ö.: *Tecum principium in die virtutis tuae* – H 5127; MMMAe 1203
- Vízkereszt
- Bölcsek, látván a csillagot, vínek – 1.t.
Magi videntes stellam, obtulerunt – H 3655; MMMAe 1279
- Böjt
- f 121 Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék – 5.t.
Si linguis hominum loquar, et angelorum – 1. Korintusi 13,1
- Könyörülj rajtunk, Úristen és hallgasd meg – 8.t.
Miserere mihi Domine et exaudi – MMMAe 8047
- Vigyázzatok, keresztyének, mert nem tudjátok – 2.t.
Vigilate ergo nescitis enim – H 5421; MMMAe 2152
- f 121v Eljöttek nekünk a penitenciának napjai – 8.t.
Advenerunt nobis dies paenitentiae – H 5516; MMMAe 8081
- f 122 Zsidóknak Júdás ilyen jegyet ada – 1.t.
Traditor autem dedit eis signum – H 5169; MMMAe 1200
- Úristen, a mi könyörgésünket – 8.t.
Respice et exaudi me Domine – H 4623; MMMAe 8135
- Dallamát v.ö.: *In pace in idipsum dormiam* – H 3265; MMMAe 8117
- Nagy sok hamis tanuk reám támadának – 8.t.
Insurrexerunt in me testes iniqui – H 3358; MMMAe 8051

- f 122v Áldott Úristen, segíts meg minket – 8.t.
Adiuva nos, Deus – Zsoltár 79,9
 Dallamát v.ö.: *Zelus domus tuae comedit me* – MMMAe 8173
 Ments meg minket, Úristen – 8.t.
Eripe me, et erue me – Zsoltár 145,1
 Dallamát v.ö.: *Insurrexerunt in me* – MMMAe 8051
 Megoszták ököztük az én ruháimat – 8.t.
Diviserunt sibi vestimenta mea – H 2260; MMMAe 8050
 f 123 Én Istenem, szabadíts meg engemet – 8.t.
Deus meus, eripe me – H 2174; MMMAe 8155
 A te híveidnek szerelme, Úristen – 8.t.
Zelus domus tuae comedit me – H 5516; MMMAe 8173
 Megfeszítvén Atya Istennek szent Fiát – 1.t.
 V.ö.: *Posuerunt super caput eius* – H 4343; MMMAe 1183
 f 123v Urunk Jézus halálának idején – 1.t.
 V.ö.: *...Terra mota est, et petrae scissae sunt* – Máté 27,51
 Nagy békességgel kimúlok e világból – 8.t.
 V.ö.: *In pace in idipsum dormiam* – H 3265; MMMAe 8117
 Én eltemettem vala – 8.t.
 V.ö.: *Ego dormivi et somnum coepi et resurrexi* – H 2572; MMMAe 8169
 Húsvét
 f 124 Húsvét napján hajnalban indulván – 8.t.
Et valde mane una sabbatorum – H 2728; MMMAe 8215
 Az Úristennek anyala monda a Máriáknak – 8.t.
Respondens autem angelus, dixit mulieribus – H 4630; MMMAe 8231
 Az Úristennek népe jöve a pogány nép közül – 8.t.
Domus Jacob de populo barbaro – H 2427; MMMAe 8141
 f 124v Az Úristennek anyala leszálla a mennyégből – 8.t.
Angelus autem Domini descendit – H 1408; MMMAe 8233
 Holval reggel a szombatnak első napján – 8.t.
Et valde mane una sabbatorum – H 2728; MMMAe 8215
 Az asszonyállatok ülven a koporsó mellett – 1.t.
Mulieres sedentes ad monumentum – H 3826; MMMAe 1168
 f 125 Az idő betelven közinkbe jöve a Krisztus – 1.t.
Impletum est tempus; v.ö.: (Jesus Christus) traditus est propter delicta nostra; Pax vobis ego sum – v.ö.: Márk 1,15; Galáta 4,4; Róma 4,25; Lukács 24,36-38
 A kegyelmes Jézus Krisztus könnyörülven emberen – 7.t.
 V.ö.: *In hoc apparuit Filius Dei, ut dissolvat opera diaboli* – 1.János 3, 8
 Dallamát v.ö.: *Prae timore autem eius* – H 4350; MMMAe 7044
 f 125v A mi Urunk, Jézus Krisztus meghala a mi bűneinkért – 1.t.
(Jesus Christus) traditus est propter delicta nostra – Róma 4,25
 Vala pedig az ő tekintete – 8.t.
Erat autem aspectus eius – H 2647; MMMAe 8183
 Feltámadván a Krisztus – 6.t.
(Resurgens Christus ...) *Pax vobis ego sum* – H 4254; MMMAe 6054
 Mennybemenetel
 f 126 Krisztus Urunk Jézus e mai napon – 8.t.
 Hodie Christus Iesus Dominus noster
 V.ö.: *Videntibus illis elevatus est* – H 5392; MMMAe 8124

Felmenvén Krisztus mennyégbe – 6.t.

Ascendens Christus in altum – H 1487; MMMAe 6043

f 126v Galileabeli férfiak, mit néztek – 7.t.

Viri Galilaei, quid aspicitis – H 5458; MMMAe 7115

Pünkösd

Nem hagylak titeket árvácul, alleluia – 1.t.

Non vos relinquam orphanos – H 3941; MMMAe 1349

Mikoron betöltenek volna az ötven napok – 3.t.

Dum complerentur dies Pentecostes – H 2442; MMMAe 3042

f 127 Úristennek Szentleke betölté – 8.t.

Spiritus Domini replevit – H 4998; MMMAe 8394

Jövel, Szentlélek Úristen – 8.t.

Veni, Sancte Spiritus – H 5327; MMMAe 8379

Általános

f 127v Segíts meg minket, mindenható Atya – 1.t.

Adesto Deus unus omnipotens – H 1268; MMMAe 1467

Nagy dicséretes dicsőséget énekeljünk – 3.t.

Gloria laudis resonet – H 2947; MMMAe 3107

f 128 Dicséret legyen tenéked, Szentháromság – 1.t.

Gloria tibi, Trinitas – H 2948; MMMAe 1550

Téged egynek állatban – 1.t.

Te unum in substantia – H 5126; MMMAe 2148

f 128v Áldj meg minket, Atya Úristen – 1.t.

Benedicat nos Deus Pater – H 1691; MMMAe 1474

Az Úristen oltalmazta a régi keresztyéneket – 1.t.

Dallamát v.ö. *Gloria tibi, Trinitas* – MMMAe 1550

f 129 Ha te meg nem tartasz, Uram Isten – 1.t.

Nisi tu Domine servabis nos – H 3885; MMMAe 1041

Mutasd mihozzánk, Úristen, a te irgalmasságodat – 6.t.

Ostende nobis, Domine, misericordiam tuam – Zsoltár 85,8

f 129v Minden háborúság, szenvedésre készek legyünk – 3.t.

Uralkodó Úristen, királyoknak királya – 6.t.

Dominator Dominus rex regum

f 130 Áldott légyen mindenknek teremtője – 6.t.

V.ö.: *Benedictus Dominus Deus meus* – H 1720; MMMAe 6005

Áldott légyen a mi Urunk és Istenünk – 6.t.

Benedictus Dominus Deus meus – H 1720; MMMAe 6005

Istennek szent Fia, a te segítségedben bízunk – 7.t.

V.ö.: *Sub tuum praesidium confugimus* – H 5041

f 130v Megtartja a nagy Úristen – 7.t.

V.ö. *Custodit Dominus omnes diligentes se* – H 2085

Mennynek, földnek nemes teremtője – 1.t.

Conditor almae/almae siderum – MMMAe 1476

f 131v Megsokasultanak a mi ellenségink, Úristen – 8.t.

V.ö.: *Multiplicati sunt qui oderunt me inique* – Zsoltár 38,20

Szolgáljatok az Úrnak félelemben – 1.t.

Servite Domino in timore – H 4876; MMMAe 7143

Dallamát v.ö.: *Exi cito in plateas* – MMMAe 1407

f 132 Úristen, növeld bennünk az igaz hitet – 8.t.

Auge in nobis, Domine, fidem tuam – H 1531

- Dallamát v.ö. *Excelsus super omnes gentes* – MMMAe 80187
 Dicséjétek, keresztyének, az Úristent – 6.t.
Laudate Dominum, omnes gentes – H 3586; MMMAe 6004
Benedicite gentes Deum nostrum – H 1701; MMMAe 6017
 Egyhatalmú légy énvelem – 1.t.
 V.ö.: *Sede a dextris meis* – H 4853; MMMAe 1273
 Énekeljünk, keresztyének – 1.t.
 V.ö.: *Sede a dextris meis* – H 4853; MMMAe 1273
 Ülj nékem jobb kezem felől – 1.t.
Sede a dextris meis – H 4853; MMMAe 1273
 f 132v Valaki igaz hitből Krisztusról vallást tészén – 7.t.
 V.ö.: *Omnis ergo qui confitebitur me* – Máté 10, 32
 Dallamát v.ö.: *Ecce confessor magnus* – MMMAe 7063
Christus circumdedit me – H 1790; MMMAe 7057
 Ne emlékezzél meg, Úristen – 4.t.
Ne reminiscaris, Domine – H 3861; MMMAe 4228
 Szűz Máriának dicséretével – 1.t.
 Dallamát v.ö.: *Deficiente vino* – H 2138; MMMAe 1035
 f 133 Az Istennek parancsolatjában gyönyörködik – 4.t.
In mandatis eius volet nimis – H 3251; MMMAe 4123
 Élek én, azt mondja az Úristen – 3.t.
Vivo ego, dicit Dominus – H 5481; MMMAe 3050
 Az Úristennek gyönyörűséges légyen a dicséret – 8.t.
Deo nostro iucunda sit laudatio – H 2148; MMMAe 8134
 f 133v Kegyelmes Atya Úristen – 3.t.
 Dallamát v.ö.: *Gloria laudis resonet* – H 2947; MMMAe 3107

* * *

Ha a jelenleg még restaurálás előtt álló kolligátum, benne a „ceremoniális könyv” szakadozott külsejét nem vesszük figyelembe, megállapíthatjuk, hogy a Tornai graduál lejegyzése szépen kidolgozott, rendezett külalakot mutat. Hangjegyzésében a magyar notáció jellegzetességei mutatkoznak meg, különösen a kétféjű összetett neumáknál, mint a *climacus* vagy a *climacus resupinus*.³⁷ Hasonló lejegyzési mód figyelhető meg több kéziratos graduálban, így a Csáti graduálban, a Batthyány-Ráday-Óvári testvérgraduálokban és a Spáczay graduálban.³⁸ Az egyszótagú szavakat, talán a tájékozódás megkönnyítése végett a Tornai graduálban is dupla fejjel látták el, azonkívül sajátságos, a graduálokra egyébként nem jellemző módon a tételeket – itt függetlenül a szavak szótagszámától – duplafejű hanggal zárták, mely fölé félköríves koronaszerű jelet illesztettek.³⁹

A rendezett külső mögött azonban alapvető hiányosságok fedezhetők fel, emiatt a Tornai graduál zenei értelmezése lépten-nyomon problémát okoz. Amíg a szöveg folyamatosan és megbízhatóan olvasható, nem mondható el ugyanez a hozzáillesztett dallamokról. A Tornai graduálban, mint általában a legtöbb kéziratos

³⁷ Ld. a 3. és 4. faksimilét. A graduálok hangjegyzésének a középkori magyar notációhoz való viszonyáról ld. Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4, Budapest 1983, 80–88.

³⁸ Ellenben Tornai graduálban a testvérgraduáloknál lényegesen nagyobb méretű, kilenc szisztémás oldalakat használtak.

³⁹ Ld. a 2. és a 3. faksimilét. Hasonló lejegyzési módot találunk a Csáti graduálban is.

graduálban nem használtak kulcsot, ezért a tételeket csak egy virtuális tenor- vagy alt kulcs szerint lehet értelmezni és előadni.⁴⁰ A nem létező, csupán virtuális kulcs a tétel végéig és nem a kottasor végéig érvényes. Ha pl. az antifona *g*-vel végződik és a következő *g*-vel kezdődik, de már nem 8., hanem 7. tónusban, a lejegyző figyelmen kívül hagyja a relatív különbséget és az antifonát egy terccel mélyebbre helyezi, hogy a szükséges hangkészletet jobban igénybe vehesse.⁴¹ A hibás, vagy a konkrét hangnemi meghatározást mellőző bizonytalan lejegyzés miatt különböző típusú íráshibák fordulnak elő. Gyakori, hogy egy tétel néhány hangja vagy több szakasza egy szekundál vagy egy terccel elcsúszott.⁴² (A lejegyző elég gyakran fejezi be a sorokat a következő sor elejére utaló őrhanggal, ami olykor fölösleges, sőt félrevezető, mivel a következő sor első hangja nem egyezik az őrhanggal.) A kézirat tanulmányozása után megállapítható, hogy a Tornai graduál dallammal ellátott tételeinek többsége csak kisebb-nagyobb változtatásokkal szólaltatható meg.⁴³

Tudvalevő, hogy zenei írásbeliségünk hanyatlása, ami a rossz zenei helyesírásban is megmutatkozott, már a reformáció idejében, sőt már korábban is elkezdődött.⁴⁴ A helyzet a graduálok koráig egyre rosszabbodott. A többé-kevésbé gondosan készített másolatokkal egyidőben a hibás kéziratok is terjedtek Magyarországon.⁴⁵ A helytelenül leírt tételeket általában nem javították ki, ezért nem tudhatjuk, hogy azokat énekelték-e valaha. Ezt a negatív képet némiképpen javítja a páli levelekre vagy a teljesen új szövegekre készült antifonák családja, így a Tornai graduál egyetlen, középkori előzmény nélküli unikális antifonája is, ami azt mutatja, hogy a középkorból nem ismert szövegeket a gregoriánt imitáló stílusban igyekeztek megzenésíteni. Habár ez a próbálkozás nem minden esetben sikerült tökéletesen, arra mégis következtetni enged, hogy a gregorián stílust ismerték, azzal foglalkoztak, sőt azt új szövegekre alkalmazni is törekedtek. Az irodalmi adatokon túlmenően biztos jel a használatra.

Milyen célból íratott le a tornai iskola vagy a helyi gyülekezet egy saját „ceremoniális könyvet”, egy graduált? Valószínűleg az iskola diákjai számára az egyházi esztendő és a liturgikus műfajok szerint akartak kialakítani egy olyan repertoárt, amelyből alkalmanként a megfelelő tételeket kiválaszthatták. Vagyis egy-egy ünnep teljes liturgiájához a különböző műfaji csoportokból kellett az aktuális tételeket összeállítani.⁴⁶ Hogy milyen mértékben használták a Tornai graduált, nagyrészt azon

⁴⁰ Így írták többek között a Batthyány-Ráday-Óvári testvérgraduálokat is, ld. *Graduale Ráday*.

⁴¹ Pl. f 119: *Mint egy vőlegény*, 8. t. + *Váltságot küldte az Úristen*, 7. t. Így a virtuális kulcsot is egy terccel mélyebbre kell helyezni.

⁴² A zenei helyesírás problematikájáról ld. Csomasz Tóth Kálmán, „Szenci Molnár Albert és a magyar zenei írásbeliség”, *Magyar Zene* 15 (1974), 350-363; Ferenczi Ilona, „Zenei helyesírás és 'variálás' a XVI–XVII. századi graduálokban”, *Zenetudományi Dolgozatok 1988*, 61–72.

⁴³ Az *A solis ortus cardine* himnusz dallamán alapuló három himnusz (*Naptámadásól fogván, Jó keresztyének, kik vagyunk* és *Gonosz kegyetlen Heródes*, f 42, f 36, f 44) negyedik szótagja alatti *pes* hajlítása háromszor egyformán hibásan, egy szekundál feljebb van lejegyezve; értelmezése a virtuális kulcs alapján: *ddffa-h d*. Két, egymáshoz közel lejegyzett antifona *Jöjj el, Úristen* és *Ímé, eljött az Atya Istennek Fia* (f 119, f 120) utolsó hat hangja egyformán felcsúszott.

⁴⁴ Ld. pl. a Pálos Cantuale-t, XV. század vége, Czestochowa, Pálos könyvtár, 5833 R.I.215; Szendrei 1981, C 46: vannak olyan tételek, melyekben a kulcs (vagy maga a tétel) egy terccel vagy egy szekundál elcsúszott.

⁴⁵ Ezen a helyzeten akart segíteni az Óreg graduál szerkesztője oly módon, hogy a sok hibás kéziratot graduált helyett egy mintagraduált készítetett, majd kinyomtatta. A szerkesztő ugyan mentegeti magát a nyomtatvány hibás kottái miatt, ennek ellenére az utólag nyomtatott hibajegyzékben csak a sokszáz szövegváltoztatást sorolja fel, a zenei változtatásokat egy félmondattal az „értelmes kántorokra” bízva, akik a hibákat ki tudják javítani. Ezt azonban a legtöbb kántortól nem lehetett elvárni: hiányzott náluk a szakértelem vagy a gyakorlati háttér ahhoz, hogy a hibás változatokat „emendálják”.

⁴⁶ Nem olyan liturgikus érzékkel nyúltak az anyaghoz, mint az Huszár Gál 1574-ben nyomtatott énekeskönyvében figyelhető meg. Effajta igényes szerkesztésmóddal csak a Csáti graduálban, legfőképpen pedig az eperjesi

múlott, ki volt a templom kántora. Ha képes volt rá, megfelelő felkészültséggel megtanulta, hogyan kell a kulcs nélküli dallamokat vagy a hibás részeket értelmezni és interpretálni. Másként a Tornai graduál is csak egy olyan „ceremoniális könyv” maradt a tornai iskola diákjainak vagy a gyülekezet tagjainak, melyet a régi szertartások és énekek iránti nosztalgiából és tiszteletből vagy felsőbb rendeletre noha szorgalommal és rendezett, szép külalakkal lejegyeztek és olykor szívesen felütöttek, de dallamait csak úgy tudták használni, ha azoknak elfogadható alakját valahonnan már előzőleg megismerték.